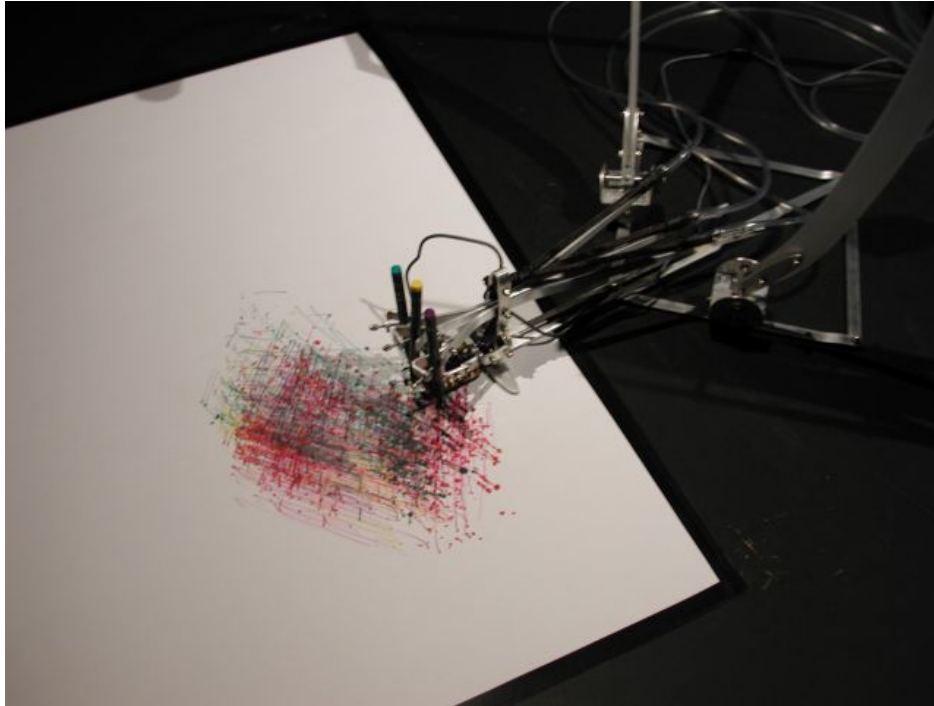

Poszthumán performativitás:
Judith Butler és Karen Barad filozófiájának összehasonlítása

Lovász Ádám

Kép: MEART művészeti robot, a projektről bővebben: <http://www.fishandchips.uwa.edu.au/>

Egy rendkívül tanulságos 1996-os cikkében Pheng Cheah posztkolonialista filozófus egyfajta „antinaturalista” tendenciát vél felfedezni a korabeli feminista szakirodalmakban, valamint általánosságban az 1990-es évek kritikai elméleteiben.¹ Az antinaturalista álláspont szerint hiba a társadalom értelmezésére olyan kifejezéseket alkalmazni, amelyek azt bármilyen értelemben természetesként vagy adottként állítják be. Amennyiben a természettörvényekhez hasonló adottságokkal bír a társadalmi élet, és ellenáll az emberi akarat erőnek, akárcsak a természeti létezők, úgy reménytelen vállalkozássá válik minden olyan kísérlet amely a társadalom megváltoztatására irányul. Cheah szerint egy mélyebb félelem húzódik meg az antinaturalista készletések mögött, nevezetesen azon félelem, mely szerint a társadalom már az ember számára módosíthatatlanná vált volna.² Márpedig egyáltalán nem könnyű lehatárolni azokat a területeket, amelyek konstruáltak, azaz, valamilyen értelemben alkalmasak az emberi ágensek általi módosításra, és azokat, amelyek függetlenek a társadalmi konstrukcióktól. Jó kérdés az is, milyen értelemben beszélhetünk konstrukcióról és performativitásról. Mi az, ami performál? Mi az alanya a performativitásnak, ha ugyan van bármilyen alany, amely végrehajtja és instanciálja a performativitást? Miben rejlik a performativitás?

Ez a látszólag absztrakt ontológiai kérdésfeltevés közvetlen relevanciával bír a politikafilozófia számára is. Amennyiben a „természetet” lehatároljuk a „kultúrától”, feltételezzük hogy létezik olyan terület amely az ember által megmunkálható. Márpedig számos teoretikus emlékeztet bennünket arra, hogy a természet/kultúra megkülönböztetés tarthatatlanná vált. Sőt, a modernitás mint olyan, amely bevezette a szigorú természet/kultúra

¹ Cheah, Pheng (1996) "Mattering." *diacritics* 26.1: 108-139.

² Cheah 1996: 108

differenciát, felelős leginkább a határvonalak elmosásáért, és az olyan hibrid jelenségek burjánzásáért amiknek a léte közvetlenül megkérdőjelezi a fenti distinkciót.³ Merev különbségtétel helyett Donna Haraway feminista filozófus szerint érdekesebb „természetkultúrákról” (*naturecultures*) beszélni.⁴ Cheah nézete szerint a magyarra nehezen lefordítható *mattering* („anyagiasodás”, „anyagivá-válás”) mint fogalom szintén rámutat erre az ambivalens kettősségre. Az anyagivá-válás „egy olyan folyamatot jelöl, amelyben a történelem és a természet kísértetiesen megkülönböztethetlenné válnak, még hozzá úgy, hogy az egyszerre kínál politikai lehetőségeket és gátat szab a politikai cselekvéseknek.”⁵ Anyagivá-válni annyi, mint megtestesíteni az ambivalenciát. Nem tudjuk meghúzni a performativitás határait egészen világos módon: a test mint olyan a környezettel egybeolvadó területet jelöl, akárcsak egy elgazosodott mező vagy egy mocsaras láp. Cheah nézete szerint Judith Butler 1993-as kötetét, a *Bodies That Matter* olyan politikafilozófiai vállalkozásnak tekinthető, amely reagál a társadalmi konstruktivizmus vélt kudarcosságára és inadekvát jellegére, jóllehet számos félreértés és kölcsönös félreolvasás jellemzi a konstruktivizmus-vita különböző híveit amelyre jelen dolgozat keretén belül nem kívánunk kitérni.⁶ A tudományvita résztvevőit jellemző egymás melletti elbeszélés helyett Butler valóságos kísérletet tesz álláspontjának teoretikus tisztázása végett. A könyv egész gondolatmenetének rekonstrukciójára nincsen módunk, ezért véleményünkben gyümölcsözőbb a performativitás fogalmát kiemelni. Dolgozatunk tárgyát a performativitás mibenléte alkotja, valamint ezen ontológiai fogalom politikai következményeinek a kibontása.

Mit ért Butler performativitás alatt? Már a szóból is adódóan az a félrevezető benyomásunk támadhat, mintha valamiféle teátrális, döntésorientált mozzanatról lenne szó. Gondolhatnánk, hogy a gender valamiféle szabad választás eredménye, „mintha kutakodnánk a szekrényünkbe vagy egy másik, nyitottabb térben a választani kívánt gender után, amelyet aznap felveszünk, és aztán éjszaka visszaraknánk a helyére.”⁷ Márpedig a gender performatív elmélete Butler szerint nem feltételez egy akarattal bíró, lehatárolható egyént aki független a nemi szerepek mátrixától. A szubjektumot már eleve meghatározza a gender mint szimbolikus, diskurzív módon beágyazott, rajta kívülálló hatalom. A bevezetőben már elhatárolja magát Butler a humanizmustól: álláspontját a szubjektumközpontúságot tagadó filozófiai irányzatok közé sorolja. Nem olyan entitás a gender, amelyet szabad akaratunktól vezérelve, kényünk-kedvünk szerint leakaszthatunk a polcra. Mindenekelőtt a performativitás elválaszthatatlan valamilyen „reiteratív vagy idézési praxis amelyen keresztül a diskurzus állítja elő azokat az effektusokat, amelyeket megnevez.”⁸ Kauzális erővel bír a diskurzus, amely a megnevezésen keresztül materializálja a testeket. Nincsen a diskurzus működése előtti, előzetesen adott, tisztán biológiai test. Már a legkorábbi gyerekkortól kezdődően működik a megnevezés enigmatikus gépezete.⁹ A regulatív jellegű normák performatív módon hatnak a testi materialításra, „materializálva a testek nemét és a szexuális differenciát magát, a heteroszexuális imperatívuszt szolgálva ezáltal.”¹⁰ Előírja a heteronormativitás, hogy

³ Latour, Bruno (1999) *Sohasem voltunk modernek. Szimmetrikus antropológiai taulmány*, ford. Gecser Ottó (Budapest: Osiris)

⁴ Haraway, Donna (2008) *When Species Meet* (Minneapolis és London: University of Minnesota Press)

⁵ Cheah 1996: 109

⁶ A korabeli tudományvitáról bővebben ld: Bloor, David (1999) "Anti-latour." *Studies in History and Philosophy of Science Part A* 30.1: 81-112; Hacking, Ian (1999) *The Social Construction of What?* (Cambridge: Harvard University Press); Nelkin, Dorothy (1996) "The science wars: Responses to a marriage failed." *Social Text* 46/47: 93-100; Sokal, Alan. (1996). "A Physicist Experiments with Cultural Studies," *Lingua Franca*, May/June, 62-64.

⁷ Butler, Judith (2011 [1993]) *Bodies That Matter. On the Discursive Limits of Sex* (London és New York: Routledge), ix

⁸ Butler 2011 [1993]: xii

⁹ Butler, Judith (2014) „Társadalmi nemiség és annak felforgatása”, ford. Barát Erzsébet, *TNTeF* 4.2., 125-134

¹⁰ Butler 2011 [1993]: xii

férfiakból és nőkből kell állnia a társadalomnak, valamint milyen lényegi, természetesként elgondolt jegyek szükségeltetnek ahhoz hogy valaki betölthesse a női és férfi nemi szerepeket. Nem szabad, individuális önkényen alapul a nemek performativitása. Mindig eleve ott munkálkodik a normákhoz való igazodási kényszer. Butlernek ezen kötetében nem találunk kiutat ebből az állapotból. Jóllehet a konkrét nemi szerepek módosíthatóak, az a benyomásunk támad, mintha a nemi performativitásnak ezen modellje inkább funkcionális sajátossága volna minden társadalomnak, és nem önmagában normatív mozzanat. Önmagában módosíthatatlan tény, hogy egy társadalom nemi szerepeket ír elő a tagjai számára. A módosíthatóság Butlernél ezen szerepek diszkriminatív élére vonatkoztatható, az általa leírt performatív reiterációs mechanizmus leállíthatatlan automatizmus. Butler számára a materialitás is alárendelődik a hatalomnak, „a hatalom effektusa”, sőt, „a hatalom legproduktívabb effektusa.”¹¹ Túlságosan is hajlamos a konstruktivizmus azt feltételezni, hogy az anyag mint passzív szubsztrátum mintegy magába fogadja a rá erőltetett meghatározásokat, holott megnevezetlen *tabula rasa* nem létezik. Mindig eleve konstruált felületekkel találkozunk, így a testek is eleve valamilyen módon materializáltaként és jelölteként adóttak.¹² A természet is rendelkezik történelemmel, még ha el is fedik ezt különböző félreértések és humanista ideológiai képződmények. Eleve adott a történetiség és a kontingencia, minden eleve változás és materializáció közben találkozunk a testekkel. Már az arisztotelészi hülé fogalma is magában foglal egy temporális dimenziót: nem jelöletlen, holt anyag, hanem generatív mátrix, méh amelyből új élet terem.¹³ Butler két célt kíván egyszerre megvalósítani a performativitás fogalmának bevezetésével. Egyfelől a testet fel kívánja szabadítani a mechanista természetkép determinizmusától. Másfelől viszont bármilyen teleologikus magyarázattól is távolsítja magát. Nincsen a performativitásnak semmilyen célja a további megerősítésen, önmagára jelölő tevékenységének fenntartásán kívül. A materialitás adottság nem elválasztható a diskurzusoktól, így az anyaghoz való visszatérés csak további diskurzív rétegződéseket tárhat fel, végső alapot vagy szubsztanciát azonban aligha. Mindig eleve meghatározzák az anyagot különböző diskurzusok, beleértve a nemi különbségekről szóló társadalmi elgondolásokat is.¹⁴ A testek materialitása tehát Butler számára elválaszthatatlan a regulatív normák materializációjától. Sőt, a nemileg differenciált testeket pontosan a diskurzus materializálja. Szemben bármiféle naturalizáló determinizmussal, Butler a test számára igyekszik visszanyerni a cselekvési szabadságot. Még ha nem is képes a test egészen felszabadulni a performativitás kényszerétől, a nemi performativitás mint olyan képtelen fennmaradni az engedelmes testek együttműködése híján. Szükséges a testek aktivitása ahhoz, hogy a jelölőrendszer fennálljon. Nincsen is igazi hatalom, hanem „folyamatos önmegegerősítést végrehajtó cselekvés amely hatalmat alkot a maga fennállásában és instabilitásában.”¹⁵ A hatalom Butler diskurzusa szerint elválaszthatatlan a testek által végrehajtott ágenciától. Elidegenedett, absztrakt intézményrendszer vagy morális törvény helyett a hatalom maga a cselekvés, jóllehet ez nem egy individuális alany cselekvése, hanem mindennapi praxisokból összegződő folyamat. Társadalmi konstrukció helyett Butler olyan „materializációs folyamatként” jellemzi a performativitást, amely „egy idő múlva stabilizálódik és a határvonalak, rögzültségek és az általunk anyagnak nevezett felület hatását kelti.”¹⁶ Megfelelő időtávlatban a regulatív hatalom naturalizálja önmagát. Butler törekvése az, hogy az anyagot historizálja és a történetiséget kiterjeszse a hétköznapi common sense logika szerint „adott”, „természetes” tényezőkre is. A nemek konstrukciója temporális folyamat, amely egyszerre

¹¹ u.o.

¹² Butler 2011 [1993]: xiv

¹³ Butler 2011 [1993]: 6-7

¹⁴ Butler 2011 [1993]: 5

¹⁵ Butler 2011 [1993]: xviii

¹⁶ u.o.

természeti és kulturális, ugyanakkor kronikusan instabil és hajlamos felmutatni működési zavarokat amelyek produktív módon kiaknázhatóak a nemi kategóriákat destabilizálni kívánó szereplők részéről.¹⁷ Akár úgy is mondhatnánk, Cheah értelmezésével egyetértve, hogy Butler a konstruktivizmusnak egy radikalizált formáját kínálja olvasói számára.¹⁸ Olyan konstruktivizmussal van dolgunk, amely szakít a szubjektumközpontúsággal és a szociologizáló szemlélettel. Sokkal mélyebbre hat a performativitás, mint a kulturálisan kódolt szerepek, már ott rejlik a testek biológiaiként azonosított működésében. Nemcsak hermeneutikai folyamat Butlernél, hanem materializáció. Nincsen olyan szexualitás, amely a hatalmon kívül lenne, mintegy tiszta, különválasztható jelenségként. Mint fogalmaz Butler, „a performativitás nem értelmezhető egy adott iterációs folyamaton, a normák szabályozott és korlátozott rituális ismétlésén kívül.”¹⁹ Egyértelműen anti-esszencialista ontológiai premisszákon alapul a nemi performativitás butleri elmélete. Távol áll ezen elgondolás minden politikai voluntarizmustól. Jóllehet a nemi identitások mátrixának folyamatos instabilitása lehetőségeket kínál a nemi kategóriák megzavarására és keverésére, a politikai cselekvés horizontját mindig eleve beárnyékolja a heteronormatív hatalom működése és nem egészen világos hogy a konformista performativitás kényszere alól miképpen szabadíthatja fel magát egy olyan szubjektum, amely eleve ennek a hatalomnak a termékeként képződik.

Butler felfogása viszont Cheah szerint túlságosan is antropológiai marad, minden antihumanizmusa ellenére: „a humanizmusnak bármilyen kritikája amely azt hangsúlyozza hogy az emberi szubjektum termék és nem adottság még mindig antropológiai marad, amennyiben vizsgálódási területe nem-természeti marad.”²⁰ Butler számára a performativitás, legalábbis a *Jelentős testek* esetében, emberi testekre és emberi viszonyokra vonatkozik. Számára az emberi testek számítanak jelentőséggel bíró testeknek. Jóllehet leszögezi, hogy „a psziché nem egy rácsozat amelyen keresztül megjelenik a test a maga adottságában”, mégiscsak kauzális jelentőséget tulajdonít Butler a pszichés, imaginárius projekcióknak.²¹ Ontológiájában az olyan képzetek amelyek a nemi különbségekre vonatkoznak ténylegesen képesek előidézni és megformálni a heteronormatív elvárásokhoz igazodó testeket. Cheah kritikája értelmében a „formálás” morfológiai alkalmazása Butler részéről problematikusá teszi gondolatmenetét, mivel ezáltal pontosan az általa meghaladni kívánt test/szellem dualizmust látszik akarva-akaratlanul visszahelyezni a filozófiai diskurzusba. Amint elúztuk a dualizmust, új inkarnációban, új elnevezések álcája alatt visszafurakodik. Ha elismerjük hogy a pszichés formák és képzetek kauzális erővel bírnak, úgy a testet ismét csak elszenvedővé alakítottuk át, még ha nem is egészen passzív mint a karteziánus filozófiában. A materializáció végső soron nyelvi jelenség, és nyelvi kódokon keresztül képződik.²² A performativitás potenciálisan az ember határvonalain túlmutató fogalom helyett Butlernél hangsúlyosan „antropológiai” marad, ami által gondolatmenete „a testekről szóló antinaturalista elbeszéléssé válik.”²³ Mondhatnánk persze hogy Butler vizsgálódása elsősorban az emberek közötti nemi differenciák kitermelődése foglalkoztatja, és nem szükséges számára egy olyan performativitás-fogalom amely túlmutatna az emberi valóságsszinteken. Csakhogy Cheah felvetése szerint a testek dinamizmusa redukálhatatlan a tisztán kulturális termelésre és a nyelvileg kódolt jelentések előállítására.²⁴ Még az emberi testek is képesek nem-nyelvi kommunikációkra, a nyelv alatt vagy mellett végbemenő intenzitások kifejtésére. Egy szexuális együttlét vagy egy kiáltás semmilyen szemantikával

¹⁷ Butler 2011 [1993]: xix

¹⁸ Cheah 1996: 111

¹⁹ Butler 2011 [1993]: 60

²⁰ Cheah 1996: 113

²¹ Butler 2011 [1993]: 36

²² Butler 2011 [1993]: 37

²³ Cheah 1996: 115

²⁴ Cheah 1996: 116

nem bír, testi változásokat viszont nagyon is képes előidézni. Az emberi dimenzió belül sem redukálható tehát a differenciák folyamatos képződése a diskurzív szintre. Márpedig Butler pontosan ezt a redukciót hajtja végre a nemi performativitás nyelvközpontú felfogásán keresztül. Nem lehet hogy a materialitás több, mint a hatalom terméke? Előfordulhat, hogy a performativitásban több rejlik, mint diskurzív módon közvetített és kikövetelt mintakövetés? Butler számára a nemi szerepek mint performativitások mindig egy kulturális horizonton belül nyernek értelmet.²⁵ De mi a helyzet a kívülállósággal, mindazzal ami az emberi horizonton kívül rejlik?

A fenti kérdés megválaszolására vállalkozik Karen Barad poszthumanista feminista filozófus egy 2003-as folyóiratcikkében, amelynek gondolatmenete megtalálható a 2007-es kötetében is.²⁶ Barad kiindulópontja az, hogy a nyelvi fordulat filozófiai értelemben zsákutcához és relativizmushoz vezetett.²⁷ A nyelvközpontúságot meg kell haladnia a filozófiának és a politikafilozófiának, mivel a performativitás sokkal több, mint pusztán szignifikációs folyamat. Barad nézete szerint a performativitás igazi potenciálja pontosan a nyelv és a retorika vélt immaterialitásának a radikális megkérdőjelezésében rejlik.²⁸ Már Butlernál sem statikus folyamat a materializáció, hanem a határvonalak mentén zajló konfliktusokban képződő produktív erő.²⁹ Barad újítása Butlerhez képest lényegében a performativitás fogalmának az újraturalizálásában rejlik.³⁰ A performativitás poszthumán továbbgondolása szakítást jelent minden olyan ontológiával, amely differenciát feltételez a reprezentált és a reprezentáló entitás között. Nincsen szigorú értelemben vett különbség amely a nyelvi entitásokat kitüntetné a nem-nyelvi jelenségekkel szemben. A reprezentáció Barad ontológiája értelmében mediáció, azonban nem elsődleges egyéb, materiális mediációkhoz képest.³¹ Nem mondhatjuk azt, hogy Butler elmélete meghaladná a materialitásnak a nyelvnek és kultúrának való alárendelhetőségének képzetét: Barad olvasatában a butleri performativitásból hiányzik „az anyag dinamizmusa.”³² Márpedig előzetesen adott materiális tényezők híján aligha beszélhetünk társadalmi vagy kulturális konstrukciókról.³³ A szexuális differencia rengeteg egyéb, előzetes performativitásra épül. Sokféle performativitás van, amelyek egymásra rétegződnek és kaotikus módon egymásba-ágyazódnak, kiasztikus módon. Túlságosan egyoldalú volna tehát az engedelmes, heteronormatív testeknek a diskurzív hatalomnak való alávetettségét tematizálnunk anélkül hogy ne ejtenénk szót azokról a végtelenül sokféle performativitásokról és működésmódokról, amelyek lehetővé teszik a kulturális minták újratermelődését. A hatalmat a maga „teljes materialitásában” kell megragadnunk.³⁴ Egy valóban átfogó szándékú elméletben magába kell foglalnia lehetőség szerint az összes materializációs folyamatot. Vagyis érvényesnek kell lennie nemcsak az emberi ágenciákra és diskurzív praxisokra, hanem a nem-emberi ágenciával is számolnia kell.³⁵ Barad a performativitás dezantropomorfizációját hajtja végre, amikor „intra-aktivitásként” jellemzi az anyag saját ágenciáját.³⁶ Minden aktivitás, minden termelés

²⁵ Cheah 1996: 118

²⁶ Barad, Karen (2003) "Posthumanist performativity: Toward an understanding of how matter comes to matter." *Signs: Journal of women in culture and society* 28.3: 801-831.; Barad, Karen (2007) *Meeting the Universe Halfway. Quantum Physics and the Entanglement of Matter and Meaning* (Durham és London: Duke University Press)

²⁷ Barad 2003: 801

²⁸ Barad 2003: 802

²⁹ Butler 2011 [1993]: 36

³⁰ Barad 2003: 803

³¹ Barad 2003: 804

³² Barad 2007: 64

³³ Barad 2003: 809

³⁴ Barad 2003: 810

³⁵ Barad 2003: 811

³⁶ Barad 2003: 814

valamilyen dolognak a belsejében megy végre, ennyiben „intra-aktívak” a materiális folyamatok. Nincsenek előzetesen adott dolgok vagy létezők Barad szerint. Az előzetesen adottnak látszó fenomének valójában „primitív relációk” amelyek intra-aktivitásuk révén teremtenek időleges határokat a komponenseik között.³⁷ Ezek a határvonalak viszont tökéletesen átjárhatóak. A különböző ágensek között nem tudunk szigorú értelemben vett különbségeket felállítani: a létezők egymást implikálják, kibogozhatatlanul összefonódnak sűrű hálózatokban, interaktív és külön nem választható szövődéket alkotva. Barad egy merészen spekulatív ontológiát alkot meg a Niels Bohr által bevezetett kvantumfizika és a performatív genderelmélet szintézisével, egyéb hatásokkal együtt. A performativitás kölcsönös implikációt, egybefonódást (entanglement) is jelent. Barad szóhasználatában „apparátusnak” tekinthető a világ bármilyen „dinamikus rekonfigurálása, bármilyen specifikus ágens gyakorlata/intra-aktivitása/performativitása amelynek révén specifikus kizáró határvonalak állítódnak elő.”³⁸ Sohasem fordulnak elő tisztán inskriptív jellegű folyamatok, nem beszélhetünk az egyik oldalon tisztán nyelvi és nem-nyelvi jelenségekről. A nyelv maga is materializáció, és részét alkotja a természet intra-aktív áramlásának, a természeti erők önaktualizációjának. Az anyag állandóan alakítja önmagát, ez az önátalakító tevékenység a performativitás maga. Mint fogalmaz Barad a rá jellemző fogalmi pontossággal, „a világ nem más, mint a maga differenciált anyagiasodásában kibontakozó intra-aktivitás.”³⁹ Akárcsak Butler esetében, úgy Barad performatív elméletben sincsen az emberi szubjektumnak semmilyen kitüntetettsége. Továbbá semmilyen lényeg sem létezik amely a relációktól különválasztható volna. Ami kettejük között mégiscsak eltér, az a nem-emberi dimenzióra fektetett, rendkívüli módon eltérő hangsúly. Míg Butler esetében az ágencia emberi intézményekben és gyakorlatokban ölt testet, addig Baradnál már lokalizálhatatlan „áramlasként” tételeződik az ágencia.⁴⁰ Az ágencia cselekvés, aktualizáció, határtalan mozgás amely végső soron az egész univerzum „saját intra-aktív leendése.”⁴¹ A jelentések és fogalmak ebben a kísértetiesen whiteheadianus ontológiában redukálhatatlanok a nyelvi viszonyokra: nyelvi jelenségek helyett materiális rekonfigurációknak tekinthetőek a diskurzusok.⁴² Mivel túlnyomórészt nem-emberi performativításokon és önaktualizációkon alapulnak, a diskurzusok Barad szerint túlmutatnak az emberi praxis korlátain. Saját cselekedeteink és intézményeink is intra-aktív módon működnek a világban, és képtelenség a politikaelmélet számára is radikális kitüntetettséggel illetni az emberi gyakorlatokat. Márpedig az antinaturalista filozófiai álláspontok pontosan erre vállalkoznak.

FELHASZNÁLT IRODALOM:

- Barad, Karen (2007) *Meeting the Universe Halfway. Quantum Physics and the Entanglement of Matter and Meaning* (Durham és London: Duke University Press)
- Barad, Karen (2003) "Posthumanist performativity: Toward an understanding of how matter comes to matter." *Signs: Journal of women in culture and society* 28.3: 801-831
- Bloor, David (1999) "Anti-latour." *Studies in History and Philosophy of Science Part A* 30.1: 81-112
- Butler, Judith (2014) „Társadalmi nemiség és annak felforgatása”, ford. Barát Erzsébet, *TNTeF* 4.2., 125-134

³⁷ Barad 2003: 815

³⁸ Barad 2003: 816

³⁹ „The world is intra-activity in its differential mattering.”, Barad 2001: 817

⁴⁰ u.o.

⁴¹ Barad 2003: 818

⁴² Barad 2003: 819-820

- Butler, Judith (2011 [1993]) *Bodies That Matter. On the Discursive Limits of Sex* (London és New York: Routledge)
- Cheah, Pheng (1996) "Mattering." *diacritics* 26.1: 108-139.
- Hacking, Ian (1999) *The Social Construction of What?* (Cambridge: Harvard University Press)
- Haraway, Donna (2008) *When Species Meet* (Minneapolis és London: University of Minnesota Press)
- Latour, Bruno (1999) *Sohasem voltunk modernek. Szimmetrikus antropológiai taulmány*, ford. Gecser Ottó (Budapest: Osiris)
- Nelkin, Dorothy (1996) "The science wars: Responses to a marriage failed." *Social Text* 46/47: 93-100
- Sokal, Alan. (1996). "A Physicist Experiments with Cultural Studies," *Lingua Franca*, May/June, 62–64.